

УДК 316.334. 55 (477)

О. О. Короткова

**ПРАВОВІ І МАТЕРІАЛЬНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН В
УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В УМОВАХ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ
1906 – 1917 РР.**

У соціально-економічному і політичному житті України на початку ХХ ст. відбулися доленосні зміни: перехід від приватного, індивідуального господарювання до колективного і знову повернення до початкового стану в нових історичних умовах. Сьогодні Україна переживає труднощі переходу до ринкової економіки, і тому не випадковим є посилення інтересу до історичного досвіду початку ХХ ст. Проблеми розвитку матеріально-правових відносин доби столипінських реформ вивчали сучасні науковці О. М. Приймак, Л. Нізова, В. О. Кудь, В. С. Майстренко, В. В. Бочаров, І. М. Власюк, Л. Р. Ігнатова, В. О. Куліков, торкаючись окремих регіонів України і окремих аспектів реформ. Автор зробив спробу визначити сутність змін правового статусу селян в умовах аграрних реформ названого періоду, узагальнити вияв процесів майнової і соціальної диференціації селян як наслідок аграрного реформування в межах дев'яти українських губерній Російської імперії.

На початку ХХ ст. російське законодавство залишалося становим і майже не відповідало умовам капіталістичного розвитку Російської імперії. Однак зміни в економіці, революційні події 1905 – 1907 рр. зумовили необхідність розроблення й прийняття законодавчих актів, які вносили деякі зміни у правове становище або всіх підданих Російської імперії, або її окремих станів. Серед нових законодавчих актів, що стосувалися усіх станів, одним з перших став царський Маніфест від 17 жовтня 1905 р. «Про удосконалення державного порядку». Він проголошував «дарування» населенню непорушних основ «цивільної свободи на засадах справжньої недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів, спілок». Засади цивільної свободи дістали подальше законодавче закріплення в «Основних державних законах Російської імперії» в редакції від 23 квітня 1906 р., де в главі VIII «Про права та обов'язки російських підданих» і визначався зміст цих прав. На початку ХХ ст. складна внутрішньополітична і економічна ситуація примусила урядові кола прийняти низку правових актів, які вносили досить помітні зміни в правове становище численного стану – сільських обивателів. Так, 12 березня 1903 р. для більшої частини селянства Російської імперії скасовувалася кругова порука, що існувала для забезпечення регулярного надходження викупних платежів, казенних і мирських зборів. 4 липня 1904 р. був опублікований закон, який надавав селянам право переселитися з європейської частини Росії до незаселених районів Сибіру. Маніфест від 11 серпня 1904 р. остаточно затвердив заборону

тілесних покарань селян, які раніше застосовувалися за вироками волосних і сільських сходів. Царським Маніфестом від 3 листопада 1905 р. викупні платежі з селян підлягали зменшенню наполовину. Однак революційні події 1905 р. примусили царський уряд повністю заборонити викупні платежі з 1 січня 1907 р. А імператорський Маніфест від 5 жовтня 1906 р. «Про скасування деяких обмежень у правах сільських обивателів і осіб інших колишніх податних станів» проголосив зрівняння селян у правовому відношенні з іншими станами. У цьому Маніфесті, зокрема, зазначалося: «Великі перетворення 19 лютого 1861 р., залучивши мільйони сільських обивателів до загальногромадянського життя, поклали початок поступовому зрівнянню селян у правах з рештою населення імперії». Маніфест надавав селянам (за винятком «іногородців») «однакові щодо державної служби права відповідно до таких прав осіб дворянського стану, із скасуванням усіх особливих переваг на заміщення, за визначенням уряду деяких посад залежно від станового походження» [1].

Доленосне значення для Росії мала запропонована Столипіним аграрна реформа. Указ від 9 листопада 1906 р. започаткував процес реформування земельних відносин, ліквідувавши насильницьке прикріплення селян до общини і раз і назавжди знищивши закріпачення особи, несумісне з «поняттям про свободу людини і людської праці» [2, с. 52, 253]. Але, щоб селянин остаточно відчув себе вільним, йому, підкреслював Столипін, слід надати можливість «укріпити за собою плоди праць своїх і надати їх в невід'ємну власність» [3]. В Україні аграрна реформа П. А. Столипіна набула широкого розмаху. Так, якщо в 40 губерніях європейської частини Росії на 1 січня 1916 р. з общин вийшло майже 24% господарів, то у Південній Україні – 34,2%, а в Правобережній Україні – 50,7%. [4, с. 212]. Для практичної реалізації положень указу засновувалися повітові і губернські землевпорядні комісії на чолі з Центральним землевпорядним комітетом.

У світлі досліджуваної нами проблеми для розуміння столипінської ідеї звільнення «формуючої особи» суттєве значення мав законопроект «Про недоторканність особи, житла і таємниці кореспонденції» [5, с. 108], який, з одного боку, чітко визначав коло прав і свобод особи, а з іншого – не менш чітко передбачав її обов'язки. Згідно цього законопроекту ніхто не міг бути покараний інакше, «як у порядку, законом визначеному»; або ж судимий «інакше, як тим судом, якому за законом підвідомче осудне в провинне діяння». У цілому ряді землевпоряджувальних проектів і особливо базовому з них – «Наказі землевпоряджувальним комісіям» [6] визначалася програма першочергових засобів уряду по сприянню селянам в поліпшенні умов землеволодіння і порядку землекористування. Велике значення надавалося фінансовій підтримці усієї переселенської справи. З цією метою цілий ряд проектів передбачали умови надання коштів для загальнокорисних потреб переселенців, видачу пільгових позик на

сільськогосподарське поліпшення, а також пільгові позики і допомогу при землеустрої [7]. Однак усі позики видавали у розмірі до 150 крб. [8, с. 267]. Безкоштовна допомога надавалася лише у випадку «показового чи суспільно-корисного значення вироблених господарських покращень».

В ході здійснення намічених законодавчими актами 1906 р. змін правового статусу селянства у відповідності з вимогами ринкового господарства з'явилась необхідність вдосконалити ухвалені раніше юридичні норми, що гальмували економічний прогрес. З цією метою III Державна дума розглянула законопроект «Про деякі зміни і доповнення окремих постанов щодо селянського землеволодіння», який 14 червня 1910 р. після підписання царем набрав силу закону. Він уже в примусовому порядку визнавав індивідуальними власниками усіх домогосподарів тих общин, де відбувся перерозподіл з часів переходу їх на викуп. Проти общини спрямовувався і закон «Про землеустрій» від 29 травня 1911 р. [9, с. 256, 391–427]. Важливе значення влада відводила закону від 3 червня 1912 р. «Про розширення прав успадкування по закону особами жіночої статі і заповіту родових маєтків». Цим державним актом майнові права жінок з числа непривілейованих станів суттєво розширились, а у відношенні успадкування майна по закону прирівнювались до прав осіб чоловічої статі. Зазнало змін і спадкове право. Так, вже згаданим законом від 3 червня 1912 р. розширювалися права жінок-спадкоємиць. Закон, зокрема, зрівняв дочок із синами у спадкуванні рухомого й нерухомого майна [10, с. 574].

Аналіз джерел свідчить, що уряд П. А. Столипіна прикладав чималі організаційні зусилля до того, щоб особа, досягнувши повноліття, була освіченою. Від цього, без перебільшення, залежав успіх реформ. За 1907 – 1911 рр. асигнування на початкову школу зросли в 4 рази – з 9 млн. до 35,9 млн. рублів. На підставі закону від 22 червня 1909 р. виникає спеціальний шкільний будівельний фонд, який надавав пільгові кредити для будівництва шкіл [11]. Разом з тим заохочувалася приватна ініціатива. Були підготовлені «Правила про приватні навчальні заклади, класи і курси Міністерства народної освіти» [12]. Але характерною для столипінської програми реформування школи була і політика русифікації, заборони використання рідної мови в усіх навчальних і культурних закладах. У 1910 – 1911 рр. за наказом уряду закривалися українські культурні товариства та видавництва, заборонялося читання лекцій українською мовою, створення будь-яких неросійських клубів. За постановою VII дворянського з'їзду в Москві впроваджено виключно російськомовну освіту й неприпустимість вживання інших мов у школах Росії.

Зміни правового статусу селянства неминуче призвели до розвитку процесів майнового розшарування і соціальної диференціації. Перетворення в Росії середньовічної колективістської системи праці селян на індивідуальну (фермерську) характеризувалось багатьма

труднощами. В 1905 р. 9,5 млн. селянських господарств об'єднувались в громадах, а 2,8 млн. перебували у спадковому володінні. В період від згаданого року до 1917 р. близько 2,5 млн. з них вийшли з громад [13]. К. О. Кривошеїн у своїх мемуарах дав таку оцінку аграрному реформуванню: «До 01.01.1916 р. майже 2,5 млн. домогосподарів укріпили свої наділи, ще майже 1 млн. чекали своєї черги, а землеустроєм у складі общини були охоплені площі: у 1907 році – 132,5 тис. дес.; у 1911 – 2,9 млн. дес.; у 1914 – 3,9 млн. дес. Селянський банк продав з 1907 по 1915 рік близько 4,2 млн. дес. землі, що стало можливим завдяки виділенню позик, загальна сума яких перевищувала за той же період 1 млрд. рублів. Чи варто говорити, що ці величезні на ті часи гроші і були тими самими кредитами, які могли бути непоміченими лише сліпцем або людиною, що свідомо спотворювала справжнє становище справ...» [14]. Більшість селянських господарств мали наділи до 5 десятин – 44%, а великі наділи складала лише 16% за кількістю господарств, але вони були більш численні і в середньому мали понад 15 десятин на двір. Данні різних джерел переконують, що заможних господарств в Україні нараховувалось менше порівняно з іншими регіонами імперії. В Центрально-Чорноземній області їхня частка становила 20,3 %, індустріальному – 24,5, на Уралі – 78,4, Білорусії – 28,5, Литві – 77, Балтійському – 97,8 [15, с. 350–600]. Наприклад, за даними Слов'яносербської земської управи Катеринославської губернії можна дати аналіз розмірів селянських відрубних наділів. За планом розверстання с. Городище 1910 р. найменший наділ становив 4 дес., найбільший – 57 дес. З 49 виділених наділів 35 мають розміри від 4 – до 10 дес. і лише 4 наділи – більше 15 дес. План розверстання відрубних ділянок с. Жовтого Слов'яносербського повіту за 1913 р. також свідчить про впевнену перевагу малоземельних і середняцьких господарств після землевпорядкування: з 69 господарів 60 отримали від 4 до 10 дес. Дані розверстання відрубних наділів с. Вергунки того ж повіту за 1911 р. також підтверджують цю тезу: з 49 селян-відрубників 44 отримали наділи по 4 дес. [16]. Якщо проаналізувати середню кількість десятин, які знаходились у приватній власності селян по губерніях, можна дійти таких висновків: на листопад 1908 р. в Херсонській губернії вона складала 7,1 дес., Катеринославській – 7,15 дес., Київській – 4,66 дес., Харківській – 6,36 дес. тощо [17]. Отже, реформа надала можливість поповнити кількість середняцьких господарств (6 – 15 дес.) у більшості регіонів України.

Під прикриттям общини на селі відбувалось глибоке майнове і соціальне розшарування. Як свідчив сучасник І. Клінген: «Більш вправні, сильні й пронириліві мужики з оголошенням волі досить швидко досягли значного добробуту й далеко випередили менш щасливих односельців. Володіючи значними ділянками власної землі, ведучи своє власне господарство незалежно від общини, ці глитаї, проте, навіть не думають із неї виділятися» [18, с. 121]. Коли б община була нав'язана селянству,

чужою, ворожою йому організацією, то вона б швидко і повсюдно розпалась. Найбідніші прошарки сільського населення дійсно не мали можливості розірвати тісний зв'язок з громадою. Між тим, за підрахунками В. С. Майстренка, за час проведення столипінської аграрної реформи з общини вийшло майже 100 тис. селянських дворів лише Харківської губернії, або 29,3% від їх загальної кількості [19, с. 65]. А це досить вагомий підсумок для реформування.

Характерним показником майнової та соціальної диференціації селян в період реформи став кошторис приватних господарств. Проведений аналіз розмірів прибутків і витрат хуторян, відрубників та членів сільської громади доводить, що хуторяни та відрубники мали більший грошовий прибуток, ніж общинники (495 крб. проти 465 крб.). Однак і витрати на податки, купівлю землі, оренду, забудови у відрубників і хуторян були теж вищі (440 крб. проти 407 крб. у общинників). Та попри великі витрати розмір чистого прибутку цих груп майже не різнився (хуторяни, відрубники – 56 крб., общинники – 59 крб.) і це на першому етапі реформи. Безумовно, чистий прибуток безпосередньо залежав від кількості землі. Найбільший прибуток мали багатоземельні селяни (понад 20 дес.). Проте й малоземельні селяни мали хоч невеликий (близько 25 крб.) чистий прибуток [20, с. 192].

Одним з найвагоміших показників добробуту суспільства в цілому чи окремої верстви населення безумовно можна вважати демографічні процеси. Залишки кріпосництва і демографічний бум другої половини ХІХ ст. викликали і в Україні велике аграрне перенаселення. Промова П. А. Столипіна у Державній Думі 10 травня 1907 р. яскраво характеризує демографічні зміни на селі: «Росія, панове, не вимирає; приріст її населення переважає приріст усіх інших країн світу, досягаючи на 1000 людей 15 чоловік на рік. Тобто, лише на 50 губерній європейської Росії 1625000 душ приросту на рік...» [21, с. 50]. Для підтвердження цих показників наведемо приклад щодо демографічних змін Лохвицького повіту Полтавської губернії. У 1897 р. на її території у 2320,5 квадратних верст (2640,9 км²) проживало 150, 985 мешканців, або 57,2 на км², з них у селах – 142, 074 (94,1%). Густота сільського населення дорівнювала 53,8 осіб на км². За 1897–1912 рр. населення Лохвицького повіту зросло до 172, 613 (на 14,3% зі швидкістю +0,90% на рік). І це у 2 рази менше, ніж в середньому по Полтавській губернії (зростання на 36,5% за 1897–1914, або +1.85% на рік). Густота населення у 1912 р. становила 65,4 на км² та 66,6 у 1914 р., якщо взяти величину приросту +0,9% на рік [22]. Характерно, що у 1867 – 1885 рр. рівень смертності становив 40,9%, а у 1901 – 1910 рр. – 29,3%, тобто відбулось суттєве її зниження. Навіть оцінюючи показники приросту 1911 – 1913 рр. лише в Харківській губернії на 1000 населення можна надати такі цифри : народжених – 43,9, померлих – 23,1, приросту – 20,8 [23, с. 228]. Схожі процеси відбувалися і в межах всієї України. На характер демографічного стану населення впливав рівень письменності.

Письменних в селах Харківської губернії наприкінці XIX ст. нараховувалось 271,7 тис., або 11,7 %. Серед селян, що мешкали в сільській місцевості, відсоток письменних був ще меншим: 20,4 % для чоловіків, 2,9 % для жінок, 10,6 % для обох статей. Але за період 1890 – 1914 рр. показники письменності населення суттєво змінилися. Це можна простежити на прикладі окремих губерній. На початок 90-х років XIX ст. за даними А. Г. Рашина в Харківській губернії загальний відсоток письменних серед сільського населення складав 6,2 %, Полтавській – 6,0 %, Катеринославській – 12,2 %. А у 1913 р. в Харківській губернії нараховувалось вже 25,1 % письменних, Полтавській – 23,7 %, Катеринославській – 28,4 % [24, с. 291 – 294].

Отже, столипінська аграрна реформа змінила правові і матеріальні засади життя українського селянства, втягуючи його у ринкові відносини і стимулюючи розвиток господарської ініціативи.

Список використаної літератури

1. **Історія** держави і права України : підручник : у 2-х т. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка]. – К. : Концерн Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–. – Т. 1. – 2003. – 656 с.; П. А. Столыпин. Программа реформ. Документы и материалы : в 2 т. – М. : РОССПЭН, 2003–. – Т. 1. – 2003. – С. 102–106.
2. **Столыпин П. А.** Нам нужна великая Россия / П. А. Столыпин // Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном Совете. 1906–1911. – М. : Молодая гвардия, 1911. – С. 6–355.
3. **Столыпин П. А.** Нам нужна великая Россия / П. А. Столыпин // Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном Совете. 1906–1911. – М. : Молодая гвардия, 1911. – С. 93–94.
4. **Історія України** / [керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – Львів : Світ, 1996. – 471 с.
5. **Столыпин П. А.** Программа реформ. Документы и материалы : в 2 т. – М. : РОССПЭН, 2003–. – Т. 1. – 2003. – 768 с.
6. **Столыпин П. А.** Программа реформ. Документы и материалы : в 2 т. – М. : РОССПЭН, 2003–. – Т. 1. – 2003. – С. 589–624.
7. **Столыпин П. А.** Программа реформ. Документы и материалы : в 2 т. – М. : РОССПЭН, 2003–. – Т. 1. – 2003. – С. 371–379, 386–476.
8. **Дубровский С. М.** Столыпинская земельная реформа // С. М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 600 с.
9. **Важнейшие** законодательные акты (1908 – 1912 гг.) с алфавитным, предметным и хронологическим указателями / [под ред. и с предисл. проф. В. М. Гессена. – СПб. : Изд. Юридич. кн. склада "Право", 1913. – 1027 с.; ДАХО (далі – Державний Архів Харківської області). ф. 18, оп. 11, спр. 1801, 5 арк.
10. **Важнейшие** законодательные акты (1908 – 1912 гг.) с алфавитным, предметным и хронологическим указателями / [под ред. и с предисл. проф. В. М. Гессена. – СПб. : Изд. Юридич. кн. склада "Право", 1913. – 1027 с.
11. **Столыпин П. А.** Программа реформ. Документы и материалы : в 2 т. – М. : РОССПЭН, 2003–. – Т. 1. – 2003. – С. 627–648.
12. **Столыпин П. А.** Программа реформ. Документы и

матеріали : в 2 т. – М. : РОССПЭН, 2003–. – Т. 1. – 2003. – С. 649–655.

13. **Конквест Роберт**. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrlib.in.ua/zarubijna_literatura/robert_konkvest/jnyva_skorboty827/?page=1.

14. **Александр Васильевич Кривошеин** : Судьба рос. реформатора / К. А. Кривошеин. – М. : Московский рабочий, 1993. – 261 [2] с.

15. **Економічна історія України і світу**: підручник [Електронний ресурс] / [за ред. Б. Д. Лановика]. – К. : Вікар, 1999. – 737 с. – Режим доступу: <http://www.vuzlib.net/lanovik/index.htm>.

16. **Державний Архів Луганської області**(далі – ДАЛО), ф. 61, оп. 1, спр. 81, 1 арк.; ф. 61, оп. 1, спр. 53, 1 арк.; ф. 61, оп. 1, спр. 46, 38, 1 арк.

17. **Центральний державний архів України** (далі – ЦДАК), ф. 442, оп. 707, д. 371, арк. 48.

18. **Клинген И.** Описание Волчанского уезда Харьковской губернии в сельскохозяйственно-статистическом отношении / И. Клинген. – Харьков, 1882.

19. **Майстренко В. С.** Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії : Дис... кандидата істор. наук: 07.00.01. – Х., 1997. – 195 с.

20. **Дубровский С. М.** Столыпинская земельная реформа // С. М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 600 с.

21. **Столыпинская реформа и землеустроитель А. А. Кофод.** Документы. Переписка. Мемуары / [сост. А. В. Гутерц]. – М. : «Русский путь», 2003. – 744 с.

22. **Первая** Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. (Губернские итоги) : в 89 т. – СПб., 1889–. – Т. 33. – 1904 – 354 с.

23. **Рашин А. Г.** Население России за 100 лет. // Статистические очерки / [под ред. С. Г. Струмилина]. – М. : Государственное статистическое издательство – 1956. – 352 с.

24. **Рашин А. Г.** Население России за 100 лет. // Статистические очерки / [под ред. С. Г. Струмилина]. – М. : Государственное статистическое издательство – 1956. – 352 с.

Короткова О. О. Правові і матеріальні основи соціальних змін в українському селі в умовах аграрної реформи 1906 – 1917 рр.

Проаналізовано зміни правового статусу українського селянства в умовах аграрного реформування, становлення громадянсько-правових відносин капіталістичного типу. Визначено особливості процесів матеріальної диференціації та майнового розшарування українського селянства. Розглянуто головні фактори змін добробуту селянина в умовах переходу до хутірської та відрубної форми господарювання; фактори демографічних змін в українському селі в умовах столипінської аграрної реформи 1906 – 1917 рр.

Ключові слова: соціальні зміни, правовий статус, матеріальна диференціація, добробут, демографічні процеси, аграрна реформа.

Короткова Е. А. Правовые и материальные основы социальных изменений в украинском селе в условиях аграрной реформы 1906 – 1917 гг.

Проанализированы изменения правового статуса украинского крестьянства в условиях аграрного реформирования, становления гражданско-правовых отношений капиталистического типа. Определены особенности процессов материальной дифференциации и имущественного расслоения украинского крестьянства. Рассмотрены основные факторы изменений благосостояния крестьянина в условиях перехода к хуторской и отрубной формам хозяйствования, факторы демографических изменений в украинском селе в условиях стольпинской аграрной реформы 1906 – 1917 гг.

Ключевые слова: социальные изменения, правовой статус, материальная дифференциация, благосостояние, демографические процессы, аграрная реформа.

Korotkova E. A. Legal and material bases of social change in the Ukrainian village during the agrarian reform of 1906 – 1917

The changes of the legal status of the Ukrainian peasantry during the agrarian reform, the establishment of civil and legal relations of the capitalist type are considered in the article. The features of the processes of material differentiation and social stratification of the Ukrainian peasantry are defined. The main factors of changes of peasants' welfare during the transition to the «hamlet» and «cut forms» of management, factors of demographic changes in the Ukrainian village under the Stolypin agrarian reform 1906 – 1917 years are considered in the article.

Keywords: social change, legal status, material differentiation, welfare, demographic, agrarian reform.

Стаття надійшла до редакції 11.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Сергієнко Ю. Г.